

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ (ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ—Ο ΠΟΙΗΤΗΣ)

Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ κίνησε ὡς τώρα τὴν προσοχὴ πολλῶν μελετητῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἔτσι ἔγινε προσπάθεια νὰ προωθηθοῦν κάπως ζητήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ σχέση τοῦ ποιητῆ τῆς Θυσίας μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, στὴ σχέση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἐρωτοκρίτου, στὴν ἀναζήτησι καὶ τελικὰ τὴν ἀνεύρεσι τοῦ πραγματικοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴν ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἔκδοσίν του, τὴ χρονολογικὴ τοποθέτησι τοῦ ἔργου σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τὸ χαραχτῆρα τῆς γλώσσας καὶ τοῦ στίχου τῆς Θυσίας.

Δυστυχῶς ἡ σχετικὴ ἔρευνα δὲν ἀκολούθησε πάντα τὴ μέθοδο ποὺ χρειάζονταν· κι' αὐτό, γιὰ τὸ πεδίο τῆς νεοελληνικῆς φιλολογικῆς ἔρευνας—παρθένο, μ' ὅλες τὶς ὡς τώρα φιλότιμες καὶ ἀξιόλογες συχνὰ προσπάθειες—δὲν παρουσιάστηκαν ἀκόμη πολλοὶ μελετητῆς ποὺ μὲ τὴ ζυγισμένη τους μέθοδο καὶ τὴ σύντονή τους ἀπασχόλησι μὲ τὰ προβλήματα αὐτὰ νὰ μπορέσουν νὰ προωθήσουν αἰσθητὰ τὰ σχετικὰ ζητήματα. Μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες ἀξιόλογες συμβολές—ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν προϋπόθεσι γιὰ κάθε οὐσιαστικὴ μελλοντικὴ ἔρευνα—τὴν ὀφείλομε στὸ John Mavrogordato, τὸ γνωστὸ νεοελληνιστὴ τοῦ Λονδίνου, ποὺ μὲ μελέτη του ἀποκαλυπτικὴ¹ μᾶς ἔδειξε ὅτι τὸ πραγματικὸ πρότυπο τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι τὸ θεατρικὸ ἔργο Isach τοῦ Ἰταλοῦ ποιητῆ Luigi Groto, ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1586. Συνέχεια τῆς σημαντικῆς αὐτῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ἡ τελευταία μελέτη τοῦ Γεωργίου Ζώρα μὲ τὸν τίτλο: «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (Ἀθήνα 1945).

Ἡ μελέτη αὐτὴ τοῦ Ζώρα, καθὼς καὶ παλαιότερη ἐργασία τοῦ Γεωργίου Μέγα (κριτικὴ ἔκδοσι τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ μὲ πλατεία εἰσαγωγὴ) ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1943, μοῦ δίνουν τὴν εὐκαιρία νὰ

¹) J. Mavrogordato, The greek Drama in Crete in the 17 Century. A Postscript (Journal of Hellenic Studies, τ. 48 [1928], σ. 75-96 καὶ 243-6).

ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐξέταση ζητημάτων ἀπὸ κείνα πού θίγονται καὶ συζητοῦνται στὰ δύο παραπάνω δημοσιεύματα.

1. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ

Ὁ μακαρίτης Στέφανος Ξανθουδίδης, πού τοῦ χρωστοῦν ἄπειρα οἱ σχετικὲς ἐρευνες, διατυπώνει τὴν ὑπόθεση² πὼς ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ἔργο τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, τοῦ γνωστοῦ ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, καὶ προσθέτει μάλιστα πὼς τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ ποιητὴς στὰ χρόνια τῆς νιότης του καὶ προτοῦ γράψῃ τὸν Ἐρωτόκριτο. Στὴν πραγματεία μου «Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου» (Ἀθήνα 1938), σελ. 153, ξεκινῶντας ἐγὼ ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο γεγονός πὼς ὑπάρχουν κοινοὶ στίχοι στὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ θέλοντας νὰ διαπιστώσω, ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο ἔργα χρησίμευσε σὰν πηγὴ στὸ ἄλλο, μελετῶ τὸ ζήτημα ποιά ἢ χρονολογικὴ σχέση τῶν δύο ἔργων. Ἐχοντας ὡς βάση τὴν σχέση τοῦ Ἐρωτοκρίτου μὲ τὸ πρότυπό του, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα «Paris et Vienne» (σχέση καθορισμένη λεπτομερειακὰ στὴν παραπάνω μελέτη μου) φτάνω νὰ διατυπώσω τὴ γνώμη τούτη: Ἄν ὅταν γίνῃ λεπτομερειακὴ σύγκριση τῆς Θυσίας μὲ τὸ πρότυπό της, τὸν Isach τοῦ Grotto, (ἔργο πού δημοσιεύτηκε, ὅπως εἶπαμε, τὸ 1586), πειστοῦμε πὼς σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπαντοῦν μέσα στὸ ἰταλικὸ ἔργο τοῦ Grotto, στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο (ἢ τουλάχιστο βρεθοῦν στίχοι τοῦ Grotto πού ἀ ν α μ φ ι σ β ῆ τ η τ α ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ γραφοῦν στίχοι τῆς Θυσίας, πού μὲ τὴ σειρά τους στάθηκαν κι' αὐτοὶ πρότυπο γιὰ στίχους τοῦ Ἐρωτοκρίτου), πρέπει τότε νὰ δεχτοῦμε πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ἄν ἐξ ἄλλου, ἔλεγα, σ τ ί χ ο ι κ ο ι ν ο ἰ (ἢ πού συνδέονται α ἰ τ ι ο κ ρ α τ ι κ ᾶ ἀναμεταξύ τους) τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπαντοῦν στὸ γαλλικὸ πρότυπο τοῦ κρητικοῦ ἔπους, αὐτὸ θὰ εἶναι μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἐχοντας στήριγμα ὅσα ὡς τότε κάτεχε ἡ ἐρευνα κι' ἀκόμη τὸ ὅτι μερικοὶ στίχοι ἀπὸ κείνους πού ἀπαντοῦν καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ στὴ Θυσία (οἱ στίχοι Ἐρωτόκρ. Α 57-8—Θυσία 379-80, Ἐρωτόκρ. Δ 403—Θυσία 50-1, Ἐρωτόκρ. Ε 1392—Θυσία 968) ἔχουν τὴν πιθανώτατη πηγὴ τους στὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα, διατύπωσα τὴ γνώμη ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ Θυσία. Ὁ Samuel Baud-Bovy³ ξεκινῶντας ἀπὸ τὶς πα-

²) Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτόκριτος, σ. CXX.

³) S. Baud-Bovy, Sur l' auteur et la date du Sacrifice d' Abraham et de l' Erotokritos (Byzantion, τ. 13, σ. 743).

ραπάνω σκέψεις μου καὶ ἔχοντας διαπιστώσει ἀπὸ δική του ἔρευνα, καθὼς γράφει (πὺν, ὅσο ξέρω, δὲν τὴν ἔδωσε ἀκόμα στὴ δημοσιότητα) πὺς κανένας ἀπὸ τοὺς κοινούς στίχους τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲ βρίσκεται μέσα στὸν Isach τοῦ Grotto, δέχεται χωρὶς ἐπιφύλαξη τὴ γνώμη μου γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ ἀποδέχεται καὶ ὁ Γεώργιος Μέγας⁴ σὺν πολὺ πιθανό.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Γεώργιος Ζώρας στὴν τελευταία μελέτη του γιὰ τὶς πηγὲς τῆς Θυσίας ξαναγυρίζει στὸ θέμα πύρνοντας ἀφειτηρία στὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ τὴ δική μου ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Πρῶτα-πρῶτα δέχεται σὰ σωστὴ τὴν παραπάνω ἀρχὴ πὺν ἔθεσα καὶ πὺν τὴν ἐφαρμοσα καὶ ἐγὼ καὶ ὁ Baud-Bovy. Τὴν ἴδια ἀρχὴ τὴν ἐφαρμόζει στὴ μελέτη του (σελ. 97 κ.ἑξ.) καὶ ὁ Ζώρας καὶ νομίζει πὺς ἀποδείχνει ὅτι ἀρκετοὶ στίχοι πὺν ἵπαντοῦν στὸν Isach τοῦ Grotto βρίσκονται καὶ στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο, μεταβιβάστηκαν ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο στὸ δεύτερο καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ προτεραιότητα τῆς Θυσίας «καθίσταται σχεδὸν βεβαία».

Προτοῦ συζητήσω τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζώρα, θέλω νὰ τονίσω κάτι αὐτονόητο, πὺν μολαταῦτα μὲ μεγάλο κίνδυνο γιὰ τὰ συμπεράσματά του τὸ παραβλέπει ὁ Ζώρας: Ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ στίχους κοινούς πὺν ἵπαντοῦν στὸν Ἰσαάκ, τὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο δὲν πρέπει νὰ ἐννοοῦμε — πρὸς Θεοῦ! — στίχους μὲ τὸ ἴδιο νόημα, μήτε στίχους πὺν παρουσιάζουν κάποια ὁμοιότητα στὴ διατύπωση. Ἰδίως ἀνάμεσα στὴ Θυσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχουν χτυπητὲς ὁμοιότητες καὶ στὴ φράση καὶ στὸ νόημα — ἀφοῦ δά, ὅπως δεχόμαστε, εἶναι πιθανὸ πὺς ἔχομε μπροστά μας ἕνα νὰ ποιητὴ, τὸν Κορνάρο, πὺν ἔγραψε καὶ τὰ δύο ἔργα. Δὲν πρέπει δηλ. νὰ χρησιμοποιήσωμε στὴν ἔρευνά μας κοινούς τόπους στὴ σκέψη καὶ στὴ διατύπωση, πὺν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πάμπολλοι καὶ στὴ Θυσία καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο, ἀλλὰ καὶ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία γενικώτερα, κι' ἀκόμη σὲ κάθε λογοτεχνία. Πρέπει νὰ βροῦμε στίχους ἢ ἀπόλυτα ὁμοίους (πραγματικὰ κοινούς) ἢ στίχους πὺν ἀναμφισβήτητα ἀνάμεσά τους ὑπάρχει μιὰ αἰτιώδης σχέση, στίχους πὺν δείχνουν ἐξάρτηση, ἀδιάφορο ἂν μοιάζουν πολὺ ἢ λίγο, γιὰτὶ καμμιά φορὶ αἰτιώδης σχέση ὑπάρχει καὶ ἀνάμεσα σὲ στίχους πὺν δὲ μοιάζουν αἰσθητὰ ἀναμεταξύ τους. Αὐτοὺς τὸ αἰσθητήριο, τὸ λεπτὸ αἰσθητήριο τοῦ ἐρευνητῆ θὰ τοὺς ἀποκαλύψει. Βρῆκε τέτοιους στίχους Θυσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου, στίχους μὲ ἀναμφισβήτητη αἰτιώδη σχέση

⁴) Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 43.

ἀναμεταξύ τους, στίχους πού νά προέρχωνται ἀπό τόν Ἰσαάκ τοῦ Γροτο; Ἀδίσταχτα πιστεύω — καί ἀπό τὰ πρῖν συμφωνεῖ, ὅπως εἶδαμε, μαζί μου ὁ Baud-Bovy — πῶς δὲ βρῆκε τοὺς στίχους αὐτοὺς πού ἀναζητοῦσε ὁ Ζώρας. Κι' ὁ ἴδιος ἄλλωστε (σ. 97) μὴν πιστεύοντας ἀπόλυτα στοῦ ἀποτελεσμα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν του γράφει: «ἡ ἐξάρτησις δὲν εἶναι εἰς ὅλα [= τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρει] ἐξ ἴσου καταφανῆς ἐκ πρώτης ὄψεως». Ἀλλὰ μήπως εἶναι «καταφανῆς» ἡ ἐξάρτηση σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ Ζώρα; Καί πάλι ἀπαντῶ ἀδίσταχτα: ὄχι. Οἱ στίχοι τοῦ Ἐρωτοκρίτου πού φέρνει σὰν ἐπιχειρήματα ὁ Ζώρας εἶναι στίχοι πού ἀπλῶς περιέχουν ἐκφράσεις ἀγαπημένες στὸν ποιητὴ πού ἀπαντοῦν καὶ στὴ Θυσία. Κανείς, νομίζω δὲν μπορεῖ νὰ δεχτῆ ὅτι ἐκφράσεις: «ἐχλόμιανε καὶ ἔγινε σὰ νεκρός», «χάνεται ἡ δύναμη καὶ τὸ αἷμα πηγαίνει στὴν καρδιά», «τὸ παιδί εἶναι θάρρος στὰ γερατειὰ τοῦ πατέρα», «δὲν ἔχω πόδια νὰ σταθῶ», «βύζαγμα τοῦ παιδιοῦ τρία χρόνια» (ὁ ἀριθμὸς τρία δὲν ἀπαντᾷ στοῦ Γροτο), «ἡ χαρὰ φέρνει λιγοθυμιὰ ἢ θάνατο», κανείς δὲ θὰ δεχτῆ ὅτι ἐκφράσεις σὰν αὐτὲς μποροῦν νὰ δηλώνουν ἐξίρτηση ἑνὸς ποιητῆ ἀπὸ ἕναν ἄλλο. Ἕνας στίχος — καὶ μονάχα ἴσως αὐτός — : Ἐρωτόκριτος Δ 733 :

τὰ μάτια τῆς χαμήλωσε, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
καὶ Θυσία 937 :

χαμήλωσε τὰ μάτια σου, χάμαι στὴ γῆς συντήρα
θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στοῦ συμπέρασμα τοῦ Ζώρα, ἂν ὁ στίχος αὐτὸς ἀπαράλλαχτος ἀπαντοῦσε καὶ στοῦ Γροτο, (ἀλλὰ ἐκεῖ ὁ στίχος ἀπαντᾷ ἔτσι: *tu china il capo in giù*),

ἂν δηλαδὴ συνέβαινε στὰ χωρία αὐτὰ ὅτι συμβαίνει στὰ χωρία Ἐρωτόκρ. Α 57-8 — Θυσία 379-80, πού τὸ Ἐρωτοκρίτειο προέρχεται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ὅπου χρησιμοποιοῦνται οἱ ἴδιες λέξεις: Γιὰ μένα καὶ μόνη αὐτὴ ἡ καταπληχτικὴ ὁμοιότητα μεταξὺ τοῦ προτύπου τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τοῦ ποιήματος τοῦ Κορνάρου καὶ τῆς Θυσίας εἶναι ἱκανὴ νὰ στηρίξη τουλάχιστο ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἄν ὁ Ζώρας μποροῦσε νὰ μᾶς φέρῃ ἕνα ἀντίστοιχης δυνάμεις ἐπιχειρήματα, τότε τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν προτεραιότητα θὰ παρουσιαζόταν διαφοροῦμένο. Τὴν ἀδυναμία του νὰ φέρῃ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τὴν καταλαβαίνει κι' ὁ ἴδιος ὁ Ζώρας, ἀφοῦ σὲ κάθε καινούργιο ἐπιχειρήματά του ἀνθόρμητα ἐκφράζεται ἔτσι: «Ἄν ἄλογος εἶναι ἡ περιγραφή...», «Συγγενεῖς πρὸς τοὺς ἀνωτέρω εἶναι καὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἐρωτοκρίτου...», «Ἀπὸ τοὺς στίχους τούτους τῆς Θυσίας φαίνεται ὅτι ἐνεπνεύσθη καὶ ὁ Κορνάρου...» κλπ.

Ὁ Ζώρας στηρίζει τὴν ὑπόθεσίν του γιὰ τὴν προτεραιότητα τῆς Θουσίας καὶ σὲ εἰκόνες μεταφορικές πού ἀπαντοῦν στὸν Isach, τὴ Θουσία καὶ τὸν Ἐρωτόκριτο : παρομοιάζεται λ.χ. ὁ ἄνθρωπος μὲ πύργο γιὰ τὴ δύναμή του (Isach Δβ, Θουσ. 952, Ἐρωτόκρ. Β 2094). Ἀλλὰ ἡ λέξη *πύργος* χρησιμοποιεῖται στὴν ἴδια μεταφορική χρῆση καὶ στὴν Ἐρωφίλη (Γ' 217 :

σὰν πύργος στέκω ἀδυνατὸς καὶ τρέμω σὰν καλάμι).

Καὶ μετὰ λοιπὸν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ζώρα στὴν τελευταία μελέτη του ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω μὲ τὸ Baud-Bovy καὶ τὸ Μέγα τὴν πρώτη μου ὑπόθεση γιὰ τὴν προτεραιότητα τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Θὰ ἤθελα μάλιστα νὰ ἔφερνα καὶ ἓνα πρόσθετο σχετικὸ ἐπιχείρημα—πού ἔχει τὴ δύναμή του μόνο ἂν δεχτοῦμε τὴν ταύτιση τῶν ποιητῶν Θουσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου : "Ἄν ὁ Κορνάρος εἶχε γράψει στὰ νιάτα του τὴ Θουσία, μιλῶντας γιὰ τὸν ἑαυτό του, τὴ ζωὴ του καὶ τὸ ἔργο του στὸ τέλος τοῦ Ἐρωτοκρίτου θὰ παράλειπε νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ἔγραψε καὶ τὴ Θουσία ;

Ἀλλὰ τώρα ἂς προσπαθῆσωμε νὰ προχωρήσωμε πιὸ πέρα στὴν ἐξέταση τοῦ χρονολογικοῦ ζητήματος τῆς Θουσίας.

Τὸ βενετικὸ χειρόγραφο τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου τελειώνει μὲ τοὺς στίχους :

*Στοὺς χίλιους ἑξακόσιους τριανταπέντε ἐγένη
 ἰν βέρσο ἀπὸ ἴνα Κρητικὸ εὐλάβεια γιὰ νὰ δίνη
 ὄσοι κι' ἂν τὴ διαβάξουσι τὸν Κύριον νὰ ὑμνοῦσι,
 ἀπὸ καρδιᾶς, ὡς εἶν' πρεπὸ, νὰ τὸν δοξολογοῦσι
 σὺν τῷ Πατρὶ καὶ Πνεύματι μαζὶ μὲ τὴν Μαρίαν
 τὴν Θεοτόκον τὴν Κερά, τοῦ κόσμου σωτηρίαν.*

Ἔχω τὴ γνώμη πὼς οἱ στίχοι αὗτοὶ δὲ βγήκην ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ· δὲν ἀπαντοῦν ἄλλωστε καὶ στίς βενετικὲς ἐκδόσεις. Γράφτηκαν ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα, δὲ νομίζω ὅμως πὼς ἔχουν τὸ νόημα πού συνήθως τοὺς δίνομε. Μὲ τοὺς δύο πρώτους στίχους θέλησε ὁ ἀντιγραφέας νὰ μᾶς δηλώσῃ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ ποιήματος καὶ ὄχι τῆς ἀντιγραφῆς του. Τὸ *ἐγένη* δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχη ὑποκείμενο τὴ λέξη «Θουσία» (=τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Θουσίας, ὄχι τὸ ἀντίγραφο). Καὶ παρακάτω ἄλλωστε διαβίζομε : *ὄσοι κι' ἂν τὴ διαβάξουσι*. Μὲ τὸ «ἀπὸ ἴνα Κρητικὸ» δὲν ὑποδηλώνεται ὁ ἀντιγραφέας, παρὰ ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς. Τὸ *ἰν βέρσο* τοῦ δευτέρου στίχου ἔχει τὴ σημασία ὅτι ὁ Κρητικὸς ποιητῆς ἔφερε σὲ στίχους, μὲ ποιητικὸ δηλαδὴ τρόπο ἐκμεταλλεύτηκε τὴν πολὺ γνωστὴν ὑπόθεση τοῦ γεγονότος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πράγμα πού, ὅπως μᾶς ἀφήνει νὰ ὑποθέσωμε, στὰ ἑλληνικὰ βέβαια, δὲν εἶχε γίνει ὡς τὴν ἐποχὴ του.

Ἀκόμη καὶ τὸ εὐλάβεια γιὰ νὰ δίνη τοῦ δευτέρου στίχου ταιριάζει περιαισώτερο στὴν πρόθεση τοῦ ποιητῆ παρὰ στὴν ἐργασία τοῦ ἀντιγραφέα. Ἀλλὰ καὶ ἀλλιῶς θὰ ἦταν περίεργο ὁ ἀντιγραφέας νὰ μιλοῦσε γιὰ τὸν ἑαυτό του σὰ γιὰ ἓνα Κρητικὸ καὶ νὰ μὴν ἀνάφερε τὸ ὄνομά του, ὅπως ἦταν ἡ συνήθεια τῶν ἀντιγράφων.

Ὁ Μέγας (ἐκδοση Θυσίας, σελ. 20) δὲ δέχεται πὼς οἱ παραπάνω στίχοι μιλοῦν γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ποιήματος καὶ φέρνει καὶ τοῦτον τὸν πρόσθετο λόγο: πὼς οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις. Τίποτα ὁμως δὲ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες τῆς Θυσίας τοὺς ἤξεραν τοὺς στίχους αὐτοὺς τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας (ἡ παράδοση τῶν ἐκδόσεων πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου τῆς Βενετίας), οὔτε κι' ἂν τοὺς ἐγνώριζαν πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς τυπώσουν στὶς ἐκδόσεις τους, ἀφοῦ μάλιστα καὶ δὲν κατονόμαζαν τὸν ποιητὴ τοῦ ἔργου. Τὸ 1635 λοιπὸν εἶναι ὁ χρόνος πού γράφτηκε τὸ ποίημα· δὲν ξέρω μάλιστα μήπως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τοῦ χειρογράφου εἶχε ὑπ' ὄψη του ἐκδοση τοῦ ποιήματος μὲ χρονολογία 1635. Γιατὶ ἂν αὐτὸ πραγματικὰ συνέβαινε, τότε ἡ ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ Legrand (*Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. I σ. XXV) γιὰ δῆθεν ἐκδοση τοῦ 1535 θὰ προέρχεται ἀπὸ πραγματικὴ ἐκδοση τοῦ 1635. Ἐδῶ ἄς σημειώσω πὼς ὁ Legrand (δ.π.) δὲ μᾶς δίνει τὸν τίτλο τῆς ἐκδοσης αὐτῆς παρὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ τελευταίου τῆς φύλλου τὴν παρακάτω σημείωση: «*Τὸ παρὸν βιβλίον ἐτυπώθη ἐν Βενετία κατὰ τὸ ἀρλε' σωτήριον ἔτος. Venetiis 1535*». Δέχομαι τὴ γνώμη τοῦ Μέγα (ἐκδ. Θυσίας, σελ. 13) πὼς τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χέρι, προσθέτω μάλιστα ξεκινῶντας ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ του διατύπωση πὼς εἶναι σημείωμα ἀνθρώπου πού ζῆ σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες. Δέχομαι δηλαδὴ ἀκολουθῶντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ Στέφανο Ξανθουδίδη (ἐκδ. Ἐρωτοκρίτου, σελ. CXIX) πὼς ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ σφάλμα καὶ πὼς πρέπει τὸ 1535 νὰ διαβαστῆ 1635. Τὸ σφάλμα αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου ὀφείλεται ἢ σὲ ἀντιγραφικὴ παραδρομὴ τοῦ Legrand ἢ σὲ λάθος κείνου πού ἔγραψε τὸ χειρόγραφο σημείωμα. Δὲν ἀποκλείω καὶ αὐτὸς νὰ ἤξερε τὸ 1635 σὰν τὸ χρόνο πού γράφτηκε ἢ δημοσιεύτηκε ἡ Θυσία καὶ αὐτὸ νὰ θέλησε νὰ δηλώσῃ, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο τὸ ἔγραψε μὲ κάποια ἀνακρίβεια.

Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁπωσδήποτε τὸ μόνο βέβαιο συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε τὸ 1635 καὶ μένει ἀμφίβολο ἂν τυπώθηκε τὸν ἴδιο χρόνο. Εἴτε ποιητῆς τῆς Θυσίας θεωρηθῆ ὁ Κορνάρος, ὅπως ὑποστήριξαν μερικοὶ καὶ δέχτηκα κ' ἐγὼ μὲ κάποια ἐπιφύλαξη⁶, εἴτε

ἄλλος εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ ποιήματος, ὅπωςδήποτε περίεργο φαίνεται γιατί δὲν ἀναγράφηκε τὸ ὄνομά του στὴν ὑποτιθέμενη ἔκδοση τοῦ 1635 ἢ καὶ στὶς ἐκδόσεις τῆς Θυσίας ποὺ ἀκολούθησαν. Ἀλλὰ μήπως εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα λογοτεχνικοῦ ἔργου τῶν χρόνων αὐτῶν ποὺ τυπώθηκε χωρὶς ν' ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας του ;

Καὶ ἓνα συμπέρασμα γιὰ τὸ χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου : Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ποιὸς εἶναι ὁ χρόνος ποὺ γράφτηκε ἡ Θυσία καὶ ἀφοῦ δεχόμεστε, ὅπως εἶδαμε, πὼς ἡ Θυσία γράφτηκε μετὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἀνεπιφύλαχτα πὼς ὁ Ἐρωτόκριτος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1635.

2. Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης μὲ κάποιο διαταγμὸ ὑποστήριξε⁶ πὼς ποιητὴς καὶ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ὁ Βιτζέντζος Κορνάρος, ὁ δημιουργὸς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἀπὸ τότε καὶ ἄλλοι μελετητὲς (Γ. Ζώρας⁷, S. Baud-Bovy⁸) καὶ ὁ συγγραφέας τούτης τῆς μελέτης⁹ ὑποστηρίξαμε, ἄλλοι μὲ δισταγμὸ καὶ ἄλλοι ἀνεπιφύλαχτα, πὼς πρέπει νὰ ταυτιστοῦν οἱ ποιητὲς Ἐρωτοκρίτου καὶ Θυσίας. Στηρίξαμε τὴ γνώμη μας αὐτὴ προπάντων στὴ λεχτικὴ καὶ φραστικὴ ὁμοιότητα τῶν δύο ποιημάτων, καθὼς καὶ στὸ ὅτι κοινοὶ στίχοι ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο κείμενα. Οἱ λόγοι αὐτοὶ θὰ ἦταν ἀξιόλογες ἐνδείξεις γιὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν, ἂν, ὅπως ἔγραφα¹⁰, μπορούσαμε νὰ στηρίζωμε τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας στὸ γνήσιο κείμενο τῆς Θυσίας, στὴν κριτικὴ δηλαδὴ ἔκδοση τοῦ ποιήματος.

Ὅσο γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινῶν στίχων, ὁ Γεώργιος Μέγας¹¹, καθὼς δὲ δέχεται τὴν τάση νὰ ταυτιστοῦν οἱ δύο ποιητὲς, συμφωνεῖ μὲ τὸ Φῶτο Πολίτη ποὺ ὑποστήριξε¹² πὼς ἡ παρουσία τῶν κοινῶν στίχων μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ στίχοι τοῦ πρώτου ποιητῆ ἔγιναν κτῆμα λαϊκὸ καὶ τοὺς ξαναπῆρε ὁ δεύτερος ποιητὴς ἀπὸ

⁶) Ε. Κριαρᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

⁷) Στ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτόκριτος, σ. CXVIII - CXX.

⁸) Γ. Ζώρας, Ἐρωτόκριτος καὶ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Νέα Ἑστία, ἔτος 11 [1937], τόμ. 22, σ. 1605-14).

⁹) S. Baud-Bovy, Sur l'auteur et la date du Sacrifice d'Abraham (Byzantion, τ. 13, σ. 739-44).

¹⁰) Ε. Κριαρᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, σ. 137 κέ.

¹¹) Ε. Κριαρᾶ, ὁ. π., σ. 143.

¹²) Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39.

¹³) Ἐφημερ. «Πρωτὰ» τῆς 25 Μαρτίου 1933.

τὸ λαό. Στὴ γνώμην ὅμως αὐτῆ τοῦ Φώτου Πολίτη ἀντιπαρατηροῦμε τοῦτο : πὼς οἱ κοινοὶ στίχοι τῶν δύο ποιημάτων δὲ μοιάζουν μὲ τυπικές, παροιμιακὲς φράσεις ποὺ μπορούσαν νὰ γίνουν κτῆμα τοῦ λαοῦ. Ἔτσι μένει μονάχα ἡ περίπτωση νὰ εἶχε ἐπίδραση ὁ π ρ ῶ τ ο ς ποιητῆς πάνω στὸ δ ε ὑ τ ε ρ ο , περίπτωση ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀποκλείσωμε, ἂν κοινοὶ φραστικοὶ τρόποι ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὰ δύο ποιήματα δὲ μᾶς ὀδηγοῦν στὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν.

Ὁ Μέγας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω γνώμη τοῦ Φ. Πολίτη διατυπώνει καὶ ἄλλα ἐπιχε ρήματα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ. Ὑποστηρίζει πρῶτα-πρῶτα¹⁸ πὼς τὰ δύο ἔργα, ἡ Θυσία καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος δὲν μπορούν νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸν ἴδιον ποιητῆ, γιατί ἡ Θυσία εἶναι ἔργο μὲ θρησκευτικὸ χαραχτῆρα, ἐνῶ ὁ Ἐρωτόκριτος ἔργο μὲ χαραχτῆρα ἐρωτικό. Κι' ἀκόμη, γιατί ἐνῶ ἡ Θυσία προδίνει ποιητῆ θρησκο, δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νὰ παρατηρήσω κάτι ποὺ ἀμέσως κάνει ἐντύπωση στὸ μελετητῆ : ὅτι ὁ ποιητῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου τοποθετεῖ τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐποχὴ ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ μὴ βροῦν θέση στὸ ποίημά του στοιχεῖα ὀλότελα ξένα γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὅπως δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε καὶ τοῦτο : πὼς ὁ Κορνάρος τοποθετῶντας τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔπους του « Ἔς τοὶ περαζόμενοι καιροὺς ποὺ οἱ Ἕλληνες ὀρίζα » προσθέτει πὼς « δὲν εἶχε ἡ πίστη ντω; θεμέλιο μηδὲ ὀρίζα ». Ὁ δεύτερος αὐτὸς στίχος φανερῶνει τὴν ἀναμφισβήτητη χριστιανικότητα τοῦ ποιητῆ. Ἀλλὰ τίποτα δὲν ἀναγκάζει τὸ χριστιανό, τὸ θρησκο, ἂν θέλετε, ποιητῆ μήτε πάντοτε μήτε μὲ τὸν ἴδιο καλλιτεχνικὸ τρόπο νὰ δίνει ἔκφραση στὴ θρησκευτικότητά τῆς ψυχῆς του. Ἴσως μάλιστα τὴν ἐκδηλα ἐρωτικὴν ὑπόθεση τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀπὸ εὐλάβεια καὶ εὐσέβεια νὰ μὴ θέλησε νὰ τὴ φέρη σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τοποθέτησε τὰ γεγονότα σὲ χρόνους προχριστιανικούς, πρωτοτυπῶντας σὲ τοῦτο, γιατί τὸ πρότυπο, τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα « Paris et Vienne » ἔχει χαραχτῆρα θρησκευτικὸ καὶ ἐρωτικὸ συνάμα. Προσθέτω ὅμως καὶ τὸ ἐξῆς : ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη γενικὰ ψυχὴ κλείνει μέσα τῆς ἀπὸ φυσικὴ τῆς ἀντιθέσεις, εἶναι φυσικὸ νὰ παρουσιάζωνται περισσότερες στὸ λογοτέχνη καὶ τὸν καλλιτέχνη, ποὺ τὸν κινοῦν στὴ δημιουργία ποικίλα κατὰ καιροὺς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ αἷτια. Γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ ἓνα μοναχικὸ παράδειγμα ποιητῆ, ἀναφέρω τὸ Luigi Groto, τὸν ποιητῆ τοῦ προτύπου τῆς Θυσίας, τοῦ Isach, ποὺ καὶ αὐτουνοῦ ὁ χαραχτῆρας εἶναι βέβαια ἀπόλυτα θρησκευτικός. Πῶς μπόρεσε ὁ Groto νὰ γράψῃ καὶ

¹⁸) Γ. Μέγας, Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 39-40.

ἄλλα ἔργα δλότελα διαφορετικὰ ἀπὸ τῆ θρησκευτικὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Isach, ὄχι μονάχα τὴν «Adriana» (ἔργο πού παλιότερα θεωρήθηκε σὰν πιθανὸ πρότυπο τοῦ Ἑρωτοκρίτου¹⁴), ἀλλὰ καὶ τὴ Δαλιδὰ (1572), τραγωδίαν ὅπου, καθὼς πιστεύεται¹⁵, ἔδωσε τὴ μεγαλύτερη ἀπόδειξη γιὰ τὴν τάση καὶ τὴν ἀγάπη του στὸ φρικαλέο; Ἀλλὰ μήπως κι' αὐτὸς ὁ Τάσσο, ὁ συγγραφέας τοῦ ποιητικοῦ καὶ χαριτωμένου «Aminta», δὲν ἔγραψε μὲ μίμηση τοῦ παλιοῦ Οἰδίποδος Τυράννου τὸν «Torgismondo» του¹⁶;

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παραπάνω λόγο ὁ Μέγας νομίζει (δ.π. σελ. 40) πὼς ἀντιμάχονται τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν «αἱ διαφοραὶ περὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς στιχουργίας καὶ τῆς ρίμας». Ἔτσι νομίζει (δ.π. σελ. 34) πὼς ἡ μετρικὴ μορφή τῆς Θυσίας δὲν εἶναι ὅσο τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἄψογη. Ἐχει δηλ. ἡ Θυσία «διαστροφὰς τοῦ τονισμοῦ πρὸς ἐξοικονόμησιν τοῦ μέτρου οἷας ἐν τῷ Ἑρωτοκρίτῳ δὲν ἀπαντῶμεν». Λοιπὸν, ὅσο γιὰ τοὺς τύπους *θυσιά*, *θυσιές*, πού τοὺς ἀναγράφει ὁ Μέγας σὰ δείγματα παρατονισμοῦ (!), δὲν πρέπει νὰ γίνουν καὶ δὲ γίνονται δεχτοὶ οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μέγα στὸ κείμενο τῆς Θυσίας· ἀδύνατο λοιπὸν νὰ βαραίνουν τὸν ποιητὴ. Ὅσο πάλι γιὰ τοὺς τύπους *ἀταξιά* (στίχ. 792), *εὐλογία* (στ. 827) παρατηρῶ ὅτι, κι' ἂν τονιστοῦν ἔτσι, δὲν ἀποτελοῦν μετρικὸ σφάλμα, μὰ οὔτε καὶ γλωσσικὸ βιασμό. Ὁ ἴδιος ὁ Κορνάρος δὲν ἔγραψε (Ἑρωτόκρ. Α 1584) *φχαριστιά*; Οὔτε καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *σφαχτής* (στ. 827). Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, πιστὸς στὴ λαϊκὴ χρῆση¹⁷, δὲν ἔγραψε *ἀνυφαντής* (Ἑρωτόκρ. Α 1237); (Σήμερα δὲ λέγεται στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη *χτιστής*;)

Οὔτε ὁμως καὶ οἱ ἐλαττωματικὲς ὁμοιοκαταληξίαι εἶναι περισσότερες στὴ Θυσία παρὰ στὸν Ἑρωτόκριτο. Ἄς σημειώσω ὅτι στὸ τελευταῖο αὐτὸ ποίημα ἀπαντοῦν περισσότερες ἀπ' ὅσες ὁ Ξανθουδίδης καταχώρισε στὴν ἔκδοσή του (σελ. CLXXXIV). Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε στὸ δίστιχο 299-300 τῆς Θυσίας δὲν ἔχομε ἐλαττωματικὴ ρίμα, γιὰ τὸ *μπερδέψη* τοῦ στίχου 300 πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ διορθωθῆ σὲ *μπερδέση* (σύμφωνα μὲ τὸ κρητικὸ ἰδίωμα. Βλ. καὶ Ἑρωτόκρ. Α 287). Τὸ ἴδιο, ἂν ὁ στίχος 544 γραφτῆ κατὰ τὸ χειρόγραφο (μὲ κάποια διόρθωση): μὰ δὲν τὸ *κατεβαίνω* (ἀντί: μὰ *κάτω δὲ γιαγέρνω*), δὲ δημιουργεῖ ἐλαττωματικὴ ρίμα. Ἐπίσης στὸ στίχο 641 πρέπει νὰ διορθώσωμε τὴν τελευταία λέξη *σφάξη* σὲ *πιάση* (ἀκολου-

¹⁴) J. Mavrogordato, The Erotocritos, σ. 58. Πβ. Ε. Κριαρᾶ, Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τοῦ Ἑρωτοκρίτου, σ. 23.

¹⁵) E. Bertana, La Tragedia, σ. 85-6.

¹⁶) E. Bertana, δ. π., σ. 101-4.

¹⁷) Βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκι, Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικά, τ. 2, σ. 436.

θῶντας κι' ἐδῶ τὸ χειρόγραφο) κι' ἔτσι δὲ θ' ἔχωμε ἀτελῆ ρίμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ δίστιχο 927-8 ἀπαντᾷ μονάχα στὶς ἐκδόσεις· ἐπομένως ἡ παράδοσή του μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Ἡ σφαιερὴ ὁμοιοκαταληξία διορθώνεται ἄλλωστε μὲ μικρὴ διόρθωση, ἂν τὴν τολμήσωμε: στίχ. 927: τὸν ἔχω ἀντὶ γιὰτ' εἶναι. Τὴ ρίμα πάλι 127-8, ποὺ κι' αὐτὴν τὴν ἀναγράφει ὁ Μέγας γιὰ σφαιερή, δὲν τὴ δέχτηκε στὴν ἐκδοσὴ του. Ἐπίσης τὸ δίστιχο 273-4, ποὺ ἐκδίδεται:

*καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ π' ἀκονισμένον ἔχω
ἕνα λαιμὸν ὅπ' ἀκριβὸν πλιὰ παρὰ μένα ἔχω*

πρέπει νὰ γραφτῆ κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας¹⁸:

*καὶ θὲ νὰ κόψη τὸ σπαθὶ ποὺ ἔχω ἀκονισμένο
ἕνα λαιμὸ ὁμορφώτατο, πολλὰ κανακεμένο.*

Τὸ δίστιχο, ὠραιότατο κατὰ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου, δὲ δημιουργεῖ καμμιά ἐλαττωματικὴ ρίμα.

Πολλὲς ἐπίσης χασμωδίες βρίσκει ὁ Μέγας στὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἀλλὰ ἀπὸ τὶς παραπομπές του σὲ δέκα στίχους τῆς Θυσίας πρέπει νὰ διαγραφοῦν οἱ παραπομπές στοὺς στίχους 32, 41, 857, 1028, 1108. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ στίχοι, ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποκατασταθοῦν κατὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βενετίας, δὲν παρουσιάζουν μετὰ τὴν ἀποκατάστασή τους καμμιά χασμωδία.

Μὰ καὶ τὸ τρίτο ἐπιχείρημα τοῦ Μέγα κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ τῶν ποιητῶν τῆς Θυσίας καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν εἶναι πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Ὅτι, σὰ νὰ ποῦμε, ὁ ποιητὴς τῆς Θυσίας ἔπρεπε νὰ φανέρωνε τὸν ἑαυτό του στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου του ἢ νὰ ἔκανε λόγον στὸν ἐπίλογο τοῦ Ἐρωτοκρίτου γιὰ τὴ Θυσία σὰ γιὰ ἄλλο, δεύτερο ἔργο του· αὐτὸ ὅμως, καθὼς παρατηρεῖ, δὲ συμβαίνει. Πρέπει νὰ ἀπορήσῃ ὅμως κανεὶς πῶς ὁ Μέγας ἀναφέρει κὰν τὸ ἐπιχείρημα αὐτό, μὰ καὶ δέχεται ἀμέσως παρκατὰ πῶς σὲ ἔργο θεατρικὸ δὲν μποροῦσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸν ποιητὴ· κι' ἀκόμη ἀφοῦ δέχεται τὴν ὑπόθεσή μου ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος εἶναι προγενέστερος ἀπὸ τὴ Θυσία καὶ δὲν μποροῦσε ἐπομένως στὸν Ἐρωτόκριτο νὰ γίνῃ λόγος γιὰ μεταγενέστερο ἔργο.

Δὲ νομίζω βέβαια πῶς ἡ ἀνατροπὴ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν κατὰ τοῦ ταυτισμοῦ μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχτοῦμε τὴν ἀποψη πῶς κοινὸς εἶναι ὁ ποιητὴς Θυσίας καὶ Ἐρωτοκρίτου. Τὸ ζήτημα θὰ ἐξεταστῆ πάλι, ὅταν θ' ἔχωμε ἀποχτήσῃ τὸ ὀριστικὸ κείμενο τοῦ κρητικοῦ μυστηρίου βασισμένο σὲ μιὰ πλατύτερη χρησιμοποίησι καὶ τοῦ χειρο-

¹⁸) Τὸ ἴδιο παρατηρεῖ καὶ ὁ Γ. Ζώρας (Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, σ. 94).

γράφου τῆς Βενετίας, καθὼς ἔχω παρατηρήσει στὴν κριτικὴ μου γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς Θυσίας ἀπὸ τὸ Μέγα («Πρωτὰ» τῆς 3.6.1943); Μονάχα τότε θὰ μπορέσωμε νὰ βασίσωμε πάνω στὸ πραγματικὸ κείμενο τῆς Θυσίας παρατηρήσεις μας γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος τοῦ ποιήματος, πὺν θὰ φωτίσουν ἀσφαλῶς περισσότερο τὴ σχέση τοῦ θεατρικοῦ ἔργου μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο, καθὼς καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ταυτισμοῦ ἢ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο ποιητῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ πρέπει, νομίζω, νὰ εἴμαστε ἐπιφυλαχτικοί.

Ἴσως δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ θέμα ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ αὐτὸ τὸν Κορνάρο, τὸν ἀναμφισβήτητο ὀπωσδήποτε ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ὁ Ξανθουδίδης¹⁹ βρίσκει μέσα στὸ 17ον αἰῶνα στὴ Σητεία τῆς Κρήτης τρεῖς Βιτζέντζους Κορνάρους καὶ νομίζει πὺς ἀπ' αὐτοὺς ὁ πρῶτος (πιθανώτατα Ἑλληνας, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα ἰταλομαθής), ὁ συμβολαιογράφος Βιτζέντζος Κορνάρος, πὺς ἀπαντᾷ τὸ 1619 καὶ ζῆ ὡς τὸ 1636, καθὼς καὶ ὁ δεύτερος, ὁ παπᾶ Βικέντιος Κορνάρος, μάρτυρας σὲ συμβόλαια τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1621, ἀποκλείεται (κατηγορηματικώτερα ὁ δεύτερος) νὰ εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

Ἐδὲ μποροῦμε, νομίζω, νὰ διατυπώσωμε τὶς ἑξῆς ἀπορίες. Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου δὲν ταίριαζε νὰ ἀσχολῆται μὲ τὸ ἔργο τοῦ συμβολαιογράφου, συμβολαιογράφου μάλιστα πὺς καὶ ἑλληνικὰ σύντασσε τὴν συμβόλαιά του καὶ ἰταλομαθὴς ἦταν, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Ξανθουδίδης διαπίστωσε; Ἡ χρονολογία πὺς πέθανε²⁰, κι' ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε ὅς ἦταν καὶ τῆς Θυσίας ὁ ποιητὴς, δὲ μᾶς δημιουργεῖ κανένα πρόσκοιο. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ παπᾶ-Βικέντιος Κορνάρος τῶν συμβολαίων τοῦ 1620 καὶ 1621 νομίζω πὺς πρέπει νὰ παραμεριστῆ (ὅπως παραμερίζεται) μὲ τόση κατηγορηματικότητα. Γιατὶ δὲ δέχομαι πὺς πρέπει νὰ ἀποκλείσωμε πὺς μποροῦσε ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου νὰ εἶναι ἱερωμένος. Εἶδαμε πὺς πάνω πὺς τὸ ὅτι ἔγραψε ἐρωτικὸ ἔπος καθόλου δὲν προϋποθέτει πὺς ἦταν ξένος στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του. Σημείωσα μάλιστα πὺς στὰ προχριστιανικὰ χρόνια, πὺς τὴ θρησκεία τοὺς καταδικάζει (Ἐρωτ. Α 2), τοποθετεῖ τὴν ἐρωτικὴ δράση τῶν ἡρώων του, ὅσο καὶ ἂν μὲ τοὺς γνωστοὺς ἀναχρονισμοὺς του δίνει στὸ ἔπος τοῦ χρῶμα κρητικὸ καὶ ἀτμόσφαιρα μεσαιωνικὴ ἱπποτική. Ἀριστα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος θὰ μποροῦσε ὁ ἱερέας ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου νὰ γράψῃ καὶ τὸ θρησκευτικὸ δράμα, τὴ Θυ-

¹⁹) Στ. Ξανθουδίδου, Ἐρωτόκριτος, σ. LXXI. Πβ. καὶ LXX.

²⁰) Ἀκολουθῶ τὸν Ξανθουδίδη (ὁ. π. σ. LXX), πὺς στηρίζεται στὰ συμβόλαιά του πὺς σώθηκαν καὶ πὺς ρητὰ ἀναφέρεται πὺς κατατέθηκαν τὸ 1636, μετὰ τὸ θάνατό του.

σία — ἂν δεχτοῦμε τελικὰ τὸν ταυτισμὸ τῶν ποιητῶν τῶν δύο ἔργων.

Ὁ Ξανθουδίδης ἀπορρίπτει τοὺς δύο πρώτους Βιτζέντζους Κορνάρους τοῦ 17ου αἰῶνα σὰν πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ δέχεται μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα σὰν ποιητὴ τοῦ ἔπους τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο πὸν χάραξε τ' ὄνομά του στὸν ἐσωτερικὸ τοῖχο βενετικῆς ἐκκλησίας στὴν περιοχὴ τῆς Σητείας μὲ χρονολογία 1677. Ἐγὼ δυσκολεύομαι νὰ δεχτῶ γιὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση πὸς ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν ποιητὴ Κορνάρο, γιὰτὶ τὸ 1677 ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸν γράφτηκε ἡ Θυσία (ἂν δεχτοῦμε τὸν ταυτισμὸ τῶν δύο ποιητῶν) καὶ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸν γράφτηκε ὁ Ἑρωτόκριτος (ἂν δεχτοῦμε πὸς τὸ ἔπος γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὴ Θυσία).

Ἀθήνα, Δεκέμβρης 1945.

E. ΚΡΙΑΡΑΣ